

<https://doi.org/10.26881/rgtn.2023.01>

GABRIELA MATUSZEK-STEC

Wydział Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego

<https://orcid.org/0000-0002-3661-6291>

O STANISŁAWIE PRZYBYSZEWSKIM EUROPEJSKIM, PATRIOTYCZNYM I PREKURSORSKIM (SZKIC PRZEKROJOWY)¹

Wprowadzenie

Stanisław Przybyszewski był jednym z najbardziej fascynujących twórców wczesnego modernizmu. Już za życia stał się legendą, którą sam współkreował. Ten dwujęzyczny i dwukulturowy pisarz, syn nauczyciela wiejskiego z Łojewa na Kujawach, który tworzył swe pierwsze dzieła w obcym dla siebie języku, mieszkając w multikulturowym Berlinie lat dziewięćdziesiątych XIX w., był jednym z nielicznych polskich pisarzy, którzy zaistnieli w literaturze europejskiej.

Jako interesujący twórca dostrzeżony został już w 1892 r. przez młodych wiedeńców. Hugo von Hofmannstahl, wówczas 18-letni, zwrócił się do przebywającego w Berlinie Carla Augusta Kleina, przyjaciela Stefana Georgego, z zapytaniem o debiutancki esej młodego Polaka: „Czy wiadomo Panu coś więcej o Stanisławie Przybyszewskim,

¹ Niniejszy szkic, wygłoszony jako wprowadzenie do konferencji „Przybyszewski i inni”, która odbyła się w Gdańsku w czerwcu 2023 r. (i poszerzony w wersji do druku), pomyślany był jako przedstawienie całościowej twórczej sylwetki Stanisława Przybyszewskiego i z tego względu wiele tematów jest tu zaprezentowanych w formie skrótowej, esencjalnej, przeznaczonej dla szerokiego kręgu odbiorców. W przygotowaniu tego tekstu wykorzystane zostały wcześniejsze publikacje autorki: G. Matuszek, „*Der geniale Pole?*” *Niemcy o Stanisławie Przybyszewskim (1892–1992)*, wydanie drugie rozszerzone, Kraków 1996; *eadem*, *Stanisław Przybyszewski – pisarz nowoczesny. Eseje i proza – próba monografii*, Kraków 2008; *eadem*, *Stanisław Przybyszewski. Europejczyk, Polak – patriota, gimnazjalista z Wągrowca*, Wągrowiec 2016, wydanie drugie 2017; *eadem*, *Wprowadzenie do krytycznej edycji Dzieł literackich Stanisława Przybyszewskiego* [w:] S. Przybyszewski, *Dzieła literackie*, t. 1: *Proza poetycka. Pentalogia*, red., wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny G. Matuszek-Stec, Kraków 2022. Edycja jest przygotowywana w ramach grantu NPRH finansowanego ze środków MNiSW na lata 2018–2023 pod nazwą: „Edycja krytyczna Dzieł Stanisława Przybyszewskiego – serie A I B (utwory literackie)”.

autorze broszury *Chopin und Nietzsche?* Wydaje się, że nie jest on od nas zbyt odległy². Klein odpisał, że to „poglądy, które nie są zwykłego pokroju”³. O Przybyszewskim słyszał nawet Guillaume Apollinaire, który w 1915 r. pisał do Madeleine Pagés, że jest trzech znanych Polaków w literaturze: Conrad w Anglii, Stanisław Przybyszewski w Niemczech i on we Francji⁴.

Przez Augusta Strindberga nazwany został „genialnym Polakiem”, w środowisku berlińskim określany był różnymi parafrazami: „król bohemy”, „wzorzec modnego pisarza”, „nowy Mesjasz literatury”, „prawdziwie słowiańskie zjawisko”, „mystyczno-ekstatyczny Słowianin”, „osobliwy Polak”, „słowiański Strindberg”, „geniusz słowiańskiej rasy”, „krwawy fizjolog”, „psychofizjologiczny analityk”, „niemiecki satanista”, a także „Król Stanisław Pijany”⁵. W opinii współczesnych badaczy niemieckich, np. Jensa-Maltego Fischera, autor *Androgyne*, „jest najbardziej fascynującą postacią fin de siècle’u”⁶. I za tymi sformułowaniami idą działania – w Niemczech wydano kilka książek o Przybyszewskim oraz jego zbiorowe *Dzieła* (w latach dziewięćdziesiątych XX w. w zachodniemieckim Igel Verlag)⁷. W Rosji w pierwszych dekadach XX w. Przybyszewski był entuzjastycznie odbierany⁸, w innych krajach słowiańskich traktowano go jako jednego z najwybitniejszych europejskich pisarzy.

W Polsce autor *Confiteora* uznany został za inicjatora modernistycznego zwrotu w literaturze. Przez kilka lat był bożyszczem i literacką gwiazdą. Xawery Dunikowski wspominał: „To nie do wiary, czym był Przybyszewski w tych latach w Krakowie: gdyby po jednej stronie ulicy szedł Chrystus, a po drugiej Przybyszewski – to wszyscy ludzie patrzyliby na Przybyszewskiego”⁹. Stanisław Brzozowski nazwał pisarza „świadkiem martyrologii człowieka, duszy twórczej w obecnym społeczeństwie”¹⁰. Karol Irzykowski twierdził, że to on był przywódcą rewolucji literackiej¹¹. Maria

² *Briefwechsel zwischen George und Hofmannstahl*, hg. v. R. Boehninger, München–Düsseldorf 1953, s. 33.

³ *Ibidem*.

⁴ Zob. G. Apollinaire, *Listy do Madeleine*, przeł. i wstęp J. Hartwig, Kraków 1976, s. 83.

⁵ Zob. G. Matuszek, „Der geniale Pole”?..., s. 253–254.

⁶ J.M. Fischer, *Stanislaw Przybyszewski: Androgyne (1906)* [w:] *idem, Fin de siècle. Kommentar zu einer Epoche*, München 1978, s. 220. Wszystkie cytaty z niel tłumaczonych na polski tekstów niemieckich podane w przekładzie autorki.

⁷ Zob. S. Przybyszewski, *Studienausgabe. Werke, Aufzeichnungen und ausgewählte Briefe*, in acht Bänden und einem Kommentarband, red. M.M. Schardt, Paderborn 1990–1999.

⁸ W Rosji dzieła Przybyszewskiego za jego życia ukazały się aż dwukrotnie: w latach 1904–1906 wydanie czterotomowe i w latach 1905–1911 wydanie dziesięciotomowe, a jesienią 2023 r. wydano zebrane dzieła Stanisław Przybyszewskiego w sześciu tomach (Собрание сочинений в шести томах, Интеллектуальный клуб „Kastaliä”, Moskva 2023).

⁹ J. Starzyński, *Dunikowski o Młodej Polsce. Rozmowy z Artystą*, nadbitka z kwartalnika „Sztuka i Krytyka” 1957, nr 3–4 (31–32), s. 302.

¹⁰ S. Brzozowski, *Współczesna powieść polska* [w:] *idem, Współczesna powieść i krytyka literacka*, oprac. i wstęp J.Z. Jakubowski, Warszawa 1971, s. 133.

¹¹ Zob. K. Irzykowski, *Dwie rewolucje* [w:] *idem, Czyn i słowo*, Kraków 1980, s. 219.

Dąbrowska opisywała, jak wielkim szczęściem było rozczytywać się w jego książkach¹² (nawet panna Celina z *Nocy i dni* czyta ukradkiem Przybyszewskiego). Witold Gombrowicz zauważył, że Przybyszewski był „pierwszy w Polsce sztuką bezwzględna i nie licząca się z niczym, będąca niemilosierdnym wyładowaniem duchowym, On pierwszy wśród nas naprawdę zażądał głosu”¹³. Maria Kuncewiczowa pisała o autorze *Totemmesse*, że „był to człowiek oryginalnych i nieprzeciętnych talentów [...] Niezwykle wyczulony na platońską, idealną esencję wszechrzeczy”¹⁴ i stawiała go na równi z największymi twórcami ówczesnej Europy.

W potocznej polskiej świadomości znany jest jednak inny wizerunek autora *Confiteora* – Smutnego Szatana, demoralizatora, dekadenta, a nawet grafomana. Mało kto dziś wie, że miał na swym koncie wiele patriotycznych i dobroczynnych przedsięwzięć, a ostatnie trzy lata życia spędził na Zamku Królewskim w Warszawie, pracując (od 1924 r.) w kancelarii cywilnej Prezydenta RP, i że za zasługi na rzecz kultury polskiej został odznaczony najwyższymi państwowymi odznaczeniami i pochowany z wojskowymi honorami.

Przywrócenie autora *Confiteora* polskiej kulturze jest od lat zaniebdywanym obowiązkiem nie tylko historyków literatury i wydawców. Sprawą najważniejszą jest zmiana sposobu postrzegania Przybyszewskiego w polskim społeczeństwie, przełamanie utrwalonych, krzywdzących i niejednokrotnie nieprawdziwych klisz o tym pisarzu oraz zapewnienie mu godnego miejsca w historii literatury polskiej.

Z Łojewa i Wągrowca do Berlina

Stanisław Feliks Przybyszewski urodził się w 1868 r. w Łojewie nad Małym Gopłem jako syn Józefa Przybyszewskiego, nauczyciela szkoły powszechnej. Był chłopcem nadwrażliwym, niezwykle czułym na wszelkie przejawy ludzkiego cierpienia, po matce utalentowanym muzykiem, a po ojcu obarczonym nerwowymi patologiami. Pobierał nauki najpierw w szkole powszechnej w Łojewie, a później w gimnazjum w Toruniu (do którego także uczęszczał pochodzący z sąsiedniej wsi, starszy o osiem lat Jan Kasprowicz) oraz w Wągrowcu, gdzie koncertował na szkolnych uroczystościach, prezentując kompozycje Chopina, Liszta, a nawet własne¹⁵. Marzył o tym, by zostać „doktorem obłąkanych”.

Miał 21 lat, kiedy przybył do Berlina w 1889 r. i rozpoczął studia na architekturze, a po pięciu miesiącach przeniósł się na medycynę. Równocześnie oddawał się lekturze dzieł z zakresu literatury i filozofii oraz prowadził życie rodzinne, bowiem w 24. urodziny, w maju 1891 r., odwiedziła go 19-letnia Marta Foerder, Żydówka poznana

¹² M. Dąbrowska, *Piewca niedojrzałości duchowej* [w:] *eadem*, *Pisma rozproszone. Pierwsze wydanie książkowe*, oprac. E. Korzeniowska, t. 2, Kraków 1964, s. 473 (tekst publikowany w „Wiadomościach Literackich” w 1928 r.).

¹³ W. Gombrowicz, *Dziennik 1953–1956*, Paryż 1957, s. 229–230.

¹⁴ M. Kuncewiczowa, *Fantasia alla polacca*, Warszawa 1979, s. 28.

¹⁵ Biografię Przybyszewskiego najpełniej przedstawił S. Helsztyński, *Przybyszewski. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1973, wydanie drugie 1985.

jeszcze w Wągrówcu, i została nieślubną towarzyszką jego życia. Marta urodziła mu troje dzieci: Bolesława w 1892 r. oraz dwie córki, które przyszły na świat, kiedy Przybyszewski był już małżonkiem Dagny Juel (Mieczysławę w 1893 r. i Janinę w 1895 r.)¹⁶.

Od lutego 1892 r. przez 15 miesięcy student medycyny Przybyszewski pełnił funkcję redaktora „Gazety Robotniczej” – przygotował pięćdziesiąt numerów pisma i opublikował ponad dwadzieścia artykułów propagandowych. To on był autorem słynnego agitacyjnego *Listu ks. Piotra Ściegiennego*. Z powodu współpracy z socjalistami przez pięć lat (z przerwami) był inwigilowany przez policję, ale to nie działalność polityczna była przyczyną porzucenia studiów na wiosnę 1893 r., ale nowe, bardziej pasjonujące perspektywy, które pojawiły się na berlińskim horyzoncie i wyznaczyły kierunek jego życia.

Już w dwa lata po przyjeździe do Berlina Przybyszewski napisał swe pierwsze dzieło w języku niemieckim – esej *Zur Psychologie des Individuums. Chopin und Nietzsche (Z psychologii jednostki twórczej. Chopin i Nietzsche)*. Lektura manuskryptu „zniewoliła” Franza Servaesa, krytyka i pisarza, który polecił esej berlińskiemu wydawcy, Friedrichowi Fontanemu, i książeczka na wiosnę 1892 r. ukazała się drukiem. Pierwszy tekst Przybyszewskiego, pełen oryginalnych myśli, w którym uznaje geniusza za wyższy stopień w procesie ewolucyjnym, polegającym na wysubtelnieniu systemu nerwowego, „rozhisteryzowanych zmysłach”, monomanii, alienacji, autodestrukcji, i odkrywczo przedstawi relacje między sferą świadomą i nieświadomą u genialnej jednostki (zwłaszcza w drugiej części eseju, *Ola Hansson*).

Oba teksty, wpisane w nowoczesną eseistyczną formę, okazały się przepustką do przedsionka literackiego Parnasu. Nazwisko polskiego studenta stało się znane w literackich kręgach Berlina. Pisarz zaczął obracać się w kręgu berlińskich literatów, do którego należeli m.in. Otto Erich Hartleben, Paul Scheerbart, Arno Holz, Johannes Schlaf, Peter Hille, Detlev von Liliencron i wielu innych niemieckich twórców. Serdeczna przyjaźń połączyła go zwłaszcza z Ryszardem Dehmlerem; to Przybyszewski zwrócił uwagę Dehmle na znaczenie stanów nieświadomych, rolę snów, wizji, halucynacji, a niemiecki poeta będzie poprawiał językowo jego teksty. Bardzo bliski listowny kontakt miał Przybyszewski z wybitnym poetą niemieckim Alfredem Mombertem. Młody Polak zaczął być traktowany jako „wschodząca gwiazda” nowoczesnej literatury.

Najbardziej spektakularne przyjaźnie łączyły Przybyszewskiego z przebywającymi w Berlinie skandynawskimi twórcami, a zwłaszcza z Edwardem Munkiem i Augustem Strindbergiem. Przyjaźń Przybyszewskiego i Muncha trwała przez ponad osiem lat (do śmierci Dagny w 1901 r.). Poznali się pod koniec 1892 r., kiedy Munch przybył do Berlina, zaproszony przez konserwatywne Stowarzyszenie Artystów Berlińskich (Verein Berliner Künstler), gdzie miała odbyć się wystawa jego malarstwa. Kiedy obrazy nadeszły, zaszokowane jury początkowo nie chciało zgodzić się na zorganizowanie wystawy, a gdy w końcu wystawę otwarto (5 listopada), wybuchł skandal i 12 listopada podjęto decyzję o jej natychmiastowym zamknięciu. Sztuce Muncha

¹⁶ Obszerne informacje o partnerkach Przybyszewskiego i jego dzieciach można znaleźć w książce K. Kolińskiej, *Stachu, jego kobiety i jego dzieci*, Kraków 1978 (i następne wydania).

Przybyszewski poświęcił esej *Psychischer Naturalismus*, napisany pod wpływem drugiej wystawy prac artysty, która miała miejsce w Berlinie 5 grudnia 1893 r. Zinterpretował w nim norweskiego przyjaciela jako „naturalistę duchowych fenomenów”¹⁷.

Esej zaliczyć można do najważniejszych tekstów, które wówczas powstały o nieznanym jeszcze malarzu. Przybyszewski interpretuje prekursora ekspresjonistycznej sztuki jako ekspresjonistę, choć nazywa go jeszcze naturalistą duchowych fenomenów. Jako jeden z pierwszych zwraca uwagę na ekspresywną, metaforyczną funkcję koloru. Munch jest dla Przybyszewskiego malarzem eksplozji uczuciowych impulsów, „psychicznego wybuchu”, erupcji nieświadomego. Prawdopodobnie to Przybyszewski miał wpływ na odejście Muncha od sztuki impresjonistycznej i zwrot ku ekspresjonizmowi. Obydwu twórców łączyła duchowa przyjaźń, a dzieliła rywalizacja o względy kobiety. To Munch przyprowadził do „Czarnego Prosiaka” swoją przyjaciółkę, Dagny Juel, z którą Przybyszewski ożenił się w sierpniu 1893 r. Rywalizacja o Dagny uobecnia się w dziełach obu artystów. Postać zazdrosnego Muncha występuje w poemacie Przybyszewskiego (*Vigilien*, 1894 r.; pol. *Z cyklu Wigilii*) oraz w pierwszym tomie trylogii *Homo sapiens* (*Über Bord*, 1896 r.; pol. *Na rozstaju*), w której norweski przyjaciel sportretowany został niezbyt pozytywnie jako malarz Mikita. Postać pisarza pojawiała się w różnych wersjach *Zazdrości* (*Zazdrość* z 1895 r.; *Zazdrość I* i *Zazdrość II* z 1896 r.). Munch namalował także kilka portretów polskiego przyjaciela. Wizerunek Przybyszewskiego często występuje na obrazach Muncha w formie męskiej twarzy ze spiczastą brodą, wykrzywionej w udręce (np. na drzeworycie z 1896 r. i litografii z 1897 r.), *Głowa mężczyzny we włosach kobiety* (drzeworyt barwny, 1896 r.) czy przerażonej postaci na obrazie *Strach* (1894 r.), nawiązującym do *Krzyku*. Przybyszewski nie znika ze sztuki Muncha nawet po zakończeniu ich znajomości, można go dostrzec w obrazach: *Tragedia* (1898–1900), *Golgota* (1900 r.), *Namiętność* (1913 r.) i wielu innych.

Kontakty ze Strindbergiem były znacznie silniejsze pod względem emocjonalnym, a ich amplituda wahała się od uwielbienia do nienawiści. Przybyszewski pomagał w organizowaniu przyjazdu Strindberga do Berlina (1892 r.) i zapewnieniu mu finansowej pomocy. Strindberg nazwał Przybyszewskiego „der geniale Pole” i mianował swoim umiłowanym uczniem. Przyjaźń skończyła się w momencie, gdy Polak poślubił piękną Norweżkę, obiekt adoracji także szwedzkiego mizogina, i przерodziła się w obsesyjną nienawiść, m.in. widoczną w *Infernie* (1898 r.).

To Strindberg odkrył niewielką winiarnię na rogu Neue Wilhelmstrasse i Unter der Linden, nazwaną Zum schwarzen Ferkel (Pod Czarnym Prosiakiem). Lokal stał się głównym ośrodkiem międzynarodowej cyganerii artystycznej Berlina lat dziewięćdziesiątych XIX w. (w 1905 r. budynek został zburzony). Strindberg, najważniejsza figura

¹⁷ Zob. S. Przybyszewski, *Psychischer Naturalismus*, „Neue Deutsche Rundschau. Freie Bühne” 1894, s. 150–156. Polska wersja pt. *Edward Munch*, poszerzona i nieco zmieniona, ukazała się w zbiorze *Na drogach duszy*, Kraków 1902. Pierwotna wersja przetłumaczona na język polski ukazała się dopiero w 1997 r., zob. S. Przybyszewski, *Psychiczny naturalizm* [w:] *idem, Synagoga szatana i inne eseje*, wyboru dokonała, wstępem opatrzyła i przetłumaczyła z j. niemieckiego G. Matuszek, Kraków 1997.

berlińskiej bohemy, czasem grywał melancholijne pieśni na gitarze i śpiewał szwedzkie pieśni, otoczony przez młodych wielbicieli. Julius Bab, pierwszy historyk berlińskiej subkultury artystów, w opublikowanej w 1905 r. książce *Die Berliner Bohème*, syntetyzującej obraz cyganerii lat dziewięćdziesiątych XIX w., napisze jednak, że:

Stanislaus Przybyszewski, polsko-niemiecki poeta, mistyczo-ekstacyjny Słowianin, najbardziej odróżniający się człowiek nerwów oraz melancholijny alkoholik – to właśnie on stworzył wielki styl ostatniej berlińskiej bohemy¹⁸.

Egzotyzm, słowiańskość, demoniczność, dyskusje o literaturze i sztuce, których był animatorem i żarliwym uczestnikiem, dar snucia nowych teorii i literackiego improwizowania, niepowtarzalna atmosfera, jaką Polak wytwarzał wokół siebie, powodowały, że autor *Totenmesse* pełnił rolę stymulatora życia duchowego berlińskiej bohemy. Owiana legendą jest także jego gra na fortepianie, o której pisano: „ludzie, którzy słyszeli Przybyszewskiego grającego Chopina, zaliczają to przeżycie do najmocniejszych wrażeń artystycznych swego życia”¹⁹.

Na dominację Przybyszewskiego w środowisku artystycznego Berlina wskazuje wielu świadków tamtych lat:

[...] napełniał własnym duchem całe towarzystwo w niemalże demoniczny sposób – być może to on był najbardziej prawowitym „Królem Bohemy”, jakiego Berlin nie widział od czasów Grabbego²⁰.

Przybyszewskiego porównywano z Christianem Grabbem, E.T.A. Hoffmannem i Edgarem Poe, ponieważ tak jak oni był anarchistą ducha, nieznanym żadnych społecznych ograniczeń, poetą o niesamowitej sile fantazji i alkoholikiem.

Jego alkoholizm uczynił wiele dla „odburzuwienia” naszych młodych dusz – pisze Meier-Graefe – przyniósł pogardę dla biurokratów, których autorytet nam zagrażał, wabił nas czarami bohemy, przynosił nam pojęcia, których nie było wówczas w Berlinie²¹.

Johannes Schlaf i Franz Servaes z perspektywy czasu stwierdzali, że kto spotkał wówczas Przybyszewskiego, był zafascynowany jego osobowością²². Richard Dehmel otwarcie przyznawał się do wielu inspiracji polskiego przyjaciela, a jego druga żona tak o tym pisała:

Wpływ jego na pokolenie dochodzące do rozkwitu pod koniec ubiegłego wieku był bez wątpienia silny. [...] Jego misją było wyrwać swych przyjaciół ze świata rzeczy widzialnych, namacalnych i świadomych – w dziedzinę rzeczy nieświadomych, podświadomych. Posiew, który rzucił do dusz swych przyjaciół wydał owoce. Może u nikogo

¹⁸ J. Bab, *Die neuromantische Bohème (Dehmel und Przybyszewski)* [w:] *idem, Die Berliner Bohème*, Berlin 1905, s. 52.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ J. Bab, *Die Berliner Bohème...*, s. 54.

²¹ J. Meier-Graefe, *Stanislaus Przybyszewski*, „Frankfurter Zeitung” 1927, Nr. 876, s. 1.

²² Zob. J. Schlaf, *In memoriam Stanisław Przybyszewski*, „Pologne Littéraire” 1928, Nr. 20, s. 4; F. Servaes, *Von jungen Przybyszewski*, „Pologne Littéraire” 1936, Nr. 112, s. 1.

tak bogate, jak u Dehmle. Np. jedno z dzieł Dehmle, *Gottesnacht*, bez silnego wpływu Przybyszewskiego nigdy by prawdopodobnie nie powstało²³.

Autor *Totenmesse* wywarł niewątpliwie wpływ na niemieckie środowisko artystyczne, o czym świadczy wielka liczba wspomnień artystów i intelektualistów niemieckich oraz ponad czterdzieści utworów literackich, w których pojawia się postać Przybyszewskiego, choć czasem odbita w krzywym lustrze parodii i satyry²⁴.

W niemieckojęzycznej fazie twórczości Przybyszewskiego (1892–1898) powstały najciekawsze dzieła i fundament większości jego estetycznych oraz antropologicznych koncepcji. Autor opublikował kilka interesujących esejów, w tym *Synagogę szatana* (1897 r.), trzy powieści: trylogię *Homo sapiens* (1895–1896), *De profundis* (1895 r.), *Satans Kinder* (1897 r.; pol. *Dzieci szatana*), dramat *Das grosse Glück* (1897 r.; pol. *Dla szczęścia*), oraz poematy prozą: *Totenmesse* (1893 r.; *Msza żałobna*, pol. *Requiem aeternam*), *Vigilien* (1895 r.; pol. *Z cyklu Wigilii*), *Epipsychidion* (1897–1900; pol. *Nad morzem*). Zwłaszcza pierwsze utwory przyjęte zostały gorąco, szczególnie *Totenmesse*, zaczynająca się trawestacją pierwszego zdania z Ewangelii św. Jana „Na początku była chuć”. Krytycy pisali: „Książka ta jest odosobniona w naszej literaturze, nie znam nic innego również w innych literaturach, co można by z nią porównać²⁵; „[...] chodzi tu o literackie zjawisko, które nie ma pierwowzoru”²⁶.

W okresie berlińskim pisarz sformułował koncepcję antropologii jednostki twórczej, pojmowanej jako medium nieświadomości, koncepcję „sztuki wykrzyku duszy”, będącej rewelacją treści nieświadomych, oraz teorię nowoczesnej powieści, skoncentrowanej na uczuciowym i emotywnym życiu bohaterów, dokonujących głębokiej autoanalizy. Przedmiotem penetracji i prezentacji nie są zewnętrzne konflikty (fabuła utworu i świat przedstawiony poddane zostają daleko posuniętej redukcji), lecz wewnętrzne napięcia. Bohaterowie powieści Przybyszewskiego są nośnikami nieświadomych kompleksów, choroby i ideologii, z którą wchodzi w wewnętrzne dyskursy, a ich działania nie posiadają autorskiej oceny i sankcji. Zamiast osobowości społecznie aprobowanych pojawiają się psychiczni dewianci, często zredukowani do poziomu psychoanalitycznego, toczący z sobą i innymi nieustające dyskusje. Autor programowo znika, podobnie jak wszechwiedzący narrator. Narracja zredukowana zostaje do didaskaliowego minimum, a jej funkcję przejmują dialogi i monologi wewnętrzne (strumienie myśli i wizyjne ekspresje). Projekt Przybyszewskiego mieści się w obszarze nowoczesnych przemian wzorca powieściowego i jest jedną z pierwszych propozycji powieści-dramatu.

²³ I. Dehmel, *Przybyszewski, wie ich ihn sah*, „Pologne Littéraire” 1934, Nr. 96, s. 2.

²⁴ Zob. G. Matuszek, „Der geniale Pole”?,..., tu rozdziały 4.1: „Nasz Stachu”. *Przybyszewski we wspomnieniach przyjaciół i znajomych*, oraz 4.2: „Wzorzec modnego pisarza”. *Stanisław Przybyszewski jako obiekt literackich kreacji*.

²⁵ Kolokol, *Ein deutscher Sataniker*, „Freie Bühne für den Entwicklungskampf der Zeit” 1893, H. XII, s. 1363.

²⁶ F. Servaes, *Zwei Apokaliptiker. Ein Stückchen Zeitpsychologie*, „Die Gegenwart” 1894, Nr. 15, s. 232.

Wkład Przybyszewskiego w rozwój literatury niemieckiej docenili niemieccy badacze. O utworach Przybyszewskiego opublikowano w literaturoznawstwie niemieckojęzycznym sporo tekstów naukowych i książek. Jego twórczość pojawia się w ujęciach syntetycznych historii literatury niemieckiej, w których najczęściej uznany on zostaje za głównego reprezentanta niemieckiego dekadentyzmu, przywódcę psychopatologicznego i erotycznego nurtu w literaturze, twórcę interesującego wariantu nowej psychologii i ekspresjonistycznej estetyki, a także nowoczesnych technik narracyjnych²⁷. Polska historia recepcji pisarza, którego można uznać za „prawdziwego Europejczyka”, choć także patriotę, była zgoła odmienna.

W przestrzeni polskiej

Przybyszewski należy do twórców, którzy w literaturze polskiej odegrali ważną rolę kulturotwórczą. To od jego literackich manifestów zaczyna się nowe spojrzenie na literaturę, ponieważ rewolucja, którą przeprowadził, była – jak to określił Karol Irzykowski – „podniesieniem zasłon w pokoju zmarłego i wpuszczeniem jasnych promieni”²⁸. Jego utwory sprowokowały gorące dyskusje między zwolennikami i przeciwnikami „sztuki nagiej duszy”, a osobiste życie skandalizowało opinię publiczną.

Pisarz przybył do Krakowa we wrześniu 1898 r. na zaproszenie młodych literatów, którzy dowiedzieli się o jego literackich sukcesach z „Wiener Rundschau”, w której austriacki krytyk Alfred Neumann zamieszczał peany pochwalne jego twórczości, uznając Polaka za jednego z najważniejszych współczesnych twórców europejskich²⁹. Polsko-niemiecki pisarz wkrótce po przyjeździe do królewskiego grodu objął redakcję „Życia”, którym kierował od 22 października 1898 do lutego 1900 r. Stronę graficzną pisma powierzył Stanisławowi Wyspiańskiemu. Na łamach „Życia” zamieścił manifesty literackie *Confiteor* i *O nową sztukę*, w których neguje społeczne funkcje sztuki, domaga się jej autonomii i proklamuje sztukę „nagiej duszy”. Zastosowany tu gest prowokacji i totalnej negacji dotychczasowej tradycji wyprzedzał dwudziestowieczne ruchy awangardowe i był trudny do zaakceptowania przez ówczesną publiczność. Wypowiedzi te wywołały burzliwe spory i dyskusje oraz spowodowały, że Przybyszewski stał się przywódcą modernistycznego ruchu zorientowanego na nowoczesność, europejskość, eksplorującego i eksponującego nieświadome przestrzenie duszy.

W tym okresie pisarz odnosił wielkie sukcesy literackie, zwłaszcza teatralne (m.in. entuzjastycznie odbierane spektakle *Złotego runa*). Tę dobrą passę przerwał skandal związany z romansem z Jadwigą Kasprowicową, którą pisarz poznał w czerwcu 1899 r. podczas wizyty we Lwowie z odczytem o Chopinie. Romans ten (przedstawiony w *Synach ziemi*,

²⁷ Zob. G. Matuszek, „Der geniale Pole”?..., *passim*.

²⁸ K. Irzykowski, *Dwie rewolucje...*, s. 217.

²⁹ Zob. A. Neumann, *Zur Charakteristik Stanislas Przybyszewskis*, „Wiener Rundschau” 15.07.1897, Bd. 2, s. 665–671.

drukowanych w „Chimerze” w 1901 r.) miał wpływ na całe dalsze życie Przybyszewskiego. „Zdradzenie” Jana Kasprowicza stało się dla niego trudnym do udźwignięcia życiowym brzemieniem, czemu wielokrotnie dawał wyraz. Zastrzelenie Dagny w Tyflisie (dziś: Tbilisi) przez zakochanego w niej Władysława Emeryka w czerwcu 1901 r., definitywne odejście Jadwigi od męża, ślub z nią w 1905 r. i przeprowadzka do Monachium w 1906 r. otwały nowy okres w życiu Przybyszewskiego. Mieszkając do 1919 r. w stolicy Bawarii, pozostał jednak pisarzem polskim i zacieśniał więzy z polską kulturą, podejmując wiele aktywności o charakterze patriotycznym.

Na życie zarabiał głównie pisaniem powieści, w okresie tym opublikował: dylogię *Dzieci nędzy* i *Adam Drzazga* (1913–1914), kontynuację trylogii *Synowie ziemi* (*Dzień sądu*, 1909 r., *Zmierzch*, 1911 r.), trylogię *Mocny człowiek* (1912–1913), tom nowel *Powrót* (1916 r.), powieść *Krzyk* (1917 r.), zajął się także tłumaczeniem (wraz z żoną) literatury niemieckiej. Powieści z czasów monachijskich były przez krytyków traktowane jako artystycznie słabsze niż wcześniejsze dzieła, co nie jest do końca słuszne. Przybyszewski robi wprawdzie maskujący ukłon w stronę literatury popularnej, pisząc sensacyjno-kryminalne „romanse”, jak *Mocny człowiek* czy *Dzieci nędzy*, ale mocno wpisuje w nie „wysokoartystyczną” materię, próbując ambitne literacko tematy sprzedać w popkulturowych wariantach. Wydawnicza firma Gebethner i Wolff, z którą Przybyszewski nawiązał współpracę w 1908 r., oferowała sute honoraria (1500 rubli za powieść), żądając jednocześnie towaru atrakcyjnego dla szerokich kręgów odbiorczych. Ekstremalny teoretyk elitarniej sztuki postawiony został w roli producenta sztuki popularnej i zaakceptował reguły nowoczesnej *mass culture*, ale w swoje dzieła wpisywał jednakowoż „podwójnego odbiorcę”. Na przykładzie Przybyszewskiego można obserwować, jak elitarno-autonomiczny model sztuki przekształcał się w popularno-autonomiczny, który w sposób wyrazisty objawi się w literaturze polskiej dopiero w latach trzydziestych XX w.

Ten proces nie dotyczył jednak dramatów, które nie przyniosły autorowi większych sukcesów literackich, takich jak *Odwieczna baśń* (1906 r.), *Gody życia* (1910 r., przeróbka drugiej części trylogii *Synowe ziemi* – powieści *Dzień sądu*) i *Miasto* (1914 r.)³⁰, choć i w tej przestrzeni można znaleźć ciekawsze realizacje, które mają szansę zainteresować także dzisiejszego odbiorcę, jak *Śluby* (1906 r.) i *Topiel* (1912 r.), pozostające jednak w kręgu poetyki i tematów wczesnej jego dramaturgii.

W okresie pierwszej wojny światowej Przybyszewski zaangażował się bardzo emocjonalnie w narodowe posłannictwo, przyjął rolę architekta politycznych i kulturowych pomostów. W listopadzie 1914 r. nawiązał kontakt z Hipolitem Śliwińskim, działaczem Naczelnego Komitetu Narodowego, i aktywnie włączył się do działań podejmowanych

³⁰ Zob. wstępy historycznoliterackie do dwóch tomów krytycznej edycji *Dzieł literackich* S. Przybyszewskiego pod red. naukową G. Matuszek-Stec: M. Kurkiewicz, *Między odwieczną baśnią a prawdziwym życiem (dramaturgia Stanisława Przybyszewskiego z lat 1906–1910)* [w:] S. Przybyszewski, *Dramaty. Odwieczna baśń, Śluby, Gody życia*, t. 9, wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny M. Kurkiewicz, Kraków 2023; H. Ratuszna, *O dramaturgii Stanisława Przybyszewskiego z lat 1912–1927* [w:] S. Przybyszewski, *Dramaty. Topiel, Miasto, Mściciel*, t. 10, wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny H. Ratuszna, Kraków 2024.

przez NKN. Wygłaszał odczyty, wydał kilka artykułów na łamach gazet polskich i niemieckich, a także publikacje patriotyczne, takie jak: poemat *Tyrteusz* (1915 r.), esej *Polska i święta wojna* (1916 r.), synteza literacka i kulturowa *Szlakiem duszy polskiej* (1917 r.). Teoretyk elitarniej koncepcji sztuki kreuje się w nich na reprezentanta wyjątkowego narodu i występuje w roli orędownika niepodległościowych idei. Te patriotyczne publikacje nie były czymś zaskakującym, idee narodu i rodzinnej ziemi były bowiem ważnymi kategoriami w jego myśleniu o sztuce, a problematyka społeczna pojawiała się także we wcześniejszych utworach (np. *Homo sapiens*, t. 3: *W Malstromie, czy Synowie ziemi*, cz. 2: *Dzień sądu*), a już w okresie berlińskim podkreślał mocno swoją słowiańskość i polskość. Broszura *Szlakiem duszy polskiej* miała w czasach wojennych zwrócić uwagę na znaczenie kultury polskiej w przestrzeni europejskiej, pokazać jej najważniejsze osiągnięcia i specyfikę, którą Przybyszewski nazywa „kulturą serca”.

Patriotyczny charakter miała także współpraca Przybyszewskiego z poznańskim czasopiśmem kulturalno-literackim „Zdrój”, którego był on, z Jerzym Hulewiczem, głównym inicjatorem. Do lipca 1918 r. pełnił też nieformalną funkcję redaktora. Przygotował prospekt pisma i odezwę programową (pod którą się nie podpisał), gdzie określa nowe pismo jako kontynuatora krakowskiego „Życia” i warszawskiej „Chimery” oraz nawiązuje do tradycji polskiego romantyzmu: Mickiewicza, Słowackiego i Norwida.

Przybyszewski wspierał w Poznaniu wiele przedsięwzięć społecznych: spółkę wydawniczą „Ostoja”, dla której napisał odezwę programową, gdzie rozwija obecną już we wcześniejszych pismach ideę mesjanistyczną: „Polska wyprostuje swój kark, zgięty lokajskim antyszambrowaniem po wszystkich katach «Europy» i z pańskim dostojeństwem wskaże na siebie: Europa? Europa to Ja!”³¹. Z mesjanistycznego patriotyzmu zrodziło się również marzenie o stworzeniu w Poznaniu „Naszego Domu”, w którym oprócz wydawnictwa mieściłaby się także sala zgromadzeń, mała scena teatralna, drukarnia, księgarnia, biblioteka i redakcja „Zdroju”. Idee te będzie wciełał w życie w Wolnym Mieście Gdańsku, najważniejszym przystanku patriotycznego szlaku Przybyszewskiego, gdzie wolny artysta przekształcił się w państwowego urzędnika, a jego społeczno-patriotyczne plany przybiorą konkretne kształty³².

Przybyszewski przybył do Gdańska w sierpniu 1920 r. i wraz z żoną zamieszkał w Sopocie. Przyjazd do Wolnego Miasta był dość ryzykownym krokiem, Gdańsk bowiem na początku lat dwudziestych stawał się coraz bardziej niebezpieczny dla mieszkających tu Polaków ze względu na umacniający się nacjonalizm niemiecki.

³¹ S. Przybyszewski, *Poznań ostoją myśli polskiej*, Poznań 1917, s. 76.

³² Szerzej na ten temat zob. G. Matuszek, *Jak dekadent Przybyszewski przekształcił się w Gdańsku w urzędnika patriotę* [w:] *Widnokreśli literatury – wielogłosy krytyki. Prace ofiarowane Profesor Teresie Walas*, red. T. Kunz, A. Łebkowska, R. Nycz, M. Popiel, Kraków 2015 (poszerzona polska wersja tekstu G. Matuszek, *Przybyszewski in Danzig und Zoppot*, przeł. U. Steltner [w:] *Grenzüberschreitungen. Deutsche, Polen und Juden zwischen den Kulturen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, hg. v. M. Brandt, München 2005). O pobycie Przybyszewskiego w Gdańsku pisał także sopocki dziennikarz A. Grzybowski w kilku tekstach prasowych, np. *Z sopockiej ulicy Lipowej (Charlottenstrasse). Nasz współmieszkaniec – Przybyszewski*, „Rocznik Sopocki” 2021, nr 32.

Wolne Miasto zostało utworzone dopiero 15 listopada 1920 r., Przybyszewski należał więc do forpocztę polskich kolejarzy, którzy będą organizować Polską Dyрекję Kolei, by umożliwić transport wojska, zaopatrzenia w sprzęt i żywność. W październiku 1920 r. otrzymał posadę w Biurze Centralnym Polnischer Eisenbahndirektion, która mieściła się w gmachu przy Olivaetor 2–4. Pracował na pierwszym piętrze w pokoju nr 251. Do jego obowiązków należało tłumaczenie na język polski instrukcji, druków i przepisów zredagowanych po niemiecku oraz codzienny przegląd prasy w poszukiwaniu artykułów poświęconych gdańskiej Dyрекcji Kolei.

Kiedy Przybyszewski zamieszkał w Trójmieście, ważyły się losy polskiego gimnazjum. Z podziału dawnego mienia niemieckiego mniejszość polska – która stanowiła wówczas około 10% ludności Gdańska – otrzymała duży, solidny gmach, nie dysponowała jednak pieniędzmi na jego przebudowę. Przybyszewski nadzwyczaj aktywnie zaangażował się w zbieranie funduszy na rzecz polskiego gimnazjum, wykorzystując do tego celu uroczystości jubileuszowe, które zgotowały mu artystyczne środowiska z okazji 30-lecia twórczości literackiej³³. Propagował ideę gimnazjum na łamach miejscowych gazet: „Dziennika Gdańskiego” i „Gazety Gdańskiej”. Pisał długie artykuły, układał listy ofiarodawców, wyszukiwał przykłady z przeszłości, przytaczał wymyślne argumentacje. Wymowne są już same tytuły jego artykułów: *Najpiękniejszy sen jubilata*, *Sen*, *Sen się ziszcza*, *Ofiarność polska na gimnazjum w Gdańsku*, *Póki jeszcze słońca czas*, *Ma się ku wiśni*, *Czarne i jasne*, *Tantum ergo*³⁴. Korzystając z własnej popularności, publikował w całej Polsce ogromną liczbę odezw, artykułów i listów otwartych, wystawiał sztuki, tworzył komitety, urządzał zebrania, a nawet kwestował podczas uroczystości organizowanych ku jego czci. Zwracał się do księgarzy polskich, wydawców, pisarzy i uczonych, prosząc o dary z książek dla biblioteki polskiego gimnazjum (m.in. do prof. Tadeusza Sinki, Bronisława Gubrynowicza, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Adolfa Nowaczyńskiego i innych)³⁵. Akcja prowadzona przez sześć miesięcy z wielkim uczuciowym zaangażowaniem i ogromnym rozmachem przyniosła spodziewane rezultaty: uroczyste otwarcie gimnazjum nastąpiło 13 maja 1922 r. Popiersie Przybyszewskiego dłuta Alfonsa Karnego umieszczono później na honorowym miejscu; rzeźba została zniszczona przez hitlerowców w 1939 r.³⁶

Przybyszewskiego zajmowały także inne sprawy: zabiegał o boisko dla Towarzystwa Sportowego „Sokół”, stworzenie Domu Akademickiego dla studentów Politechniki Gdańskiej, przyczynił się do powstania Wydziału Historyczno-Literackiego w ramach

³³ Obchody rozpoczął Lwów w październiku 1921 r., później urządziły Przybyszewskiemu jubileusze Kraków, Lublin, Białystok, Wilno, Gdańsk, Sopot, Bydgoszcz. Polonia gdańska zorganizowała uroczystą akademię 17 lutego 1922 r. w sali Kaiserhofu.

³⁴ Te i inne artykuły Przybyszewski publikował w „Gazecie Gdańskiej” oraz „Dzienniku Gdańskim” z lat 1920–1923. Publicystykę Przybyszewskiego z tych czasów opublikował T. Linkner, *Publicystyka Stanisława Przybyszewskiego w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 2018.

³⁵ S. Przybyszewski, *Do księgarzy i pisarzy o książki dla Gdańska* [w:] *idem, Listy*, zebrał, życiorysem, wstępem i przypisami opatrzył S. Hellsztyński, t. 3, Wrocław 1954, s. 234.

³⁶ Informacje na ten temat podaje Zdz. W., *Przybyszewski kolejarzem w Gdańsku?* „Wieczór Wyrbrzeża” 1957, nr 119, s. 4.

Towarzystwa Nauki i Sztuki (wniosek zgłosił w marcu 1923 r.), w czerwcu 1923 r. współorganizował akcję „Bratniak” – pomoc pieniężną dla polskich studentów z Politechniki Gdańskiej. Podjął także ambitne zamierzenie stworzenia w Gdańsku Polskiego Domu, centrum gdańskiej Polonii. Miało ono znajdować się w gmachu dawnych koszar w pobliżu Dyrekcji Kolei, które z podziału mienia pruskiego przypadły Polsce. Dom miał mieścić sale konferencyjne, koncertowe, teatr, bibliotekę (Przybyszewski pozyskał tysiąc książek ofiarowanych mu przez lwowską oficynę wydawniczą Lektor z okazji jubileuszu) itp. Dla realizacji tego przedsięwzięcia zawiązał Komitet Założycielski, zebranie konstytucyjne odbyło się 16 czerwca 1922 r. O pomoc zwracał się do rozmaitych środowisk, m.in. do Juliana Tuwima, pragnąc zjednać dla tego przedsięwzięcia bogate sfery Łodzi. Ten list otwarty, skierowany do autora semickiego pochodzenia, wywołał oburzenie w kołach Narodowej Demokracji.

Najpiękniejsze marzenie Przybyszewskiego nie ziściło się za czasów jego pobytu w Gdańsku. Otwarcie Domu Polskiego nastąpiło 14 grudnia 1924 r. (przy Wallgasse 16A, obecnie ulica Wałowa), kiedy Przybyszewski mieszkał już na Zamku Królewskim w Warszawie. Na otwarcie placówki nie został zaproszony. Polsko-niemiecki pisarz za swą działalność na rzecz polskiego Gdańska zamiast splendorów doznał rozmaitych przykrości, głównie z powodu jego filosemickich sympatii.

Ostatnie trzy lata życia pisarz spędził na Zamku Królewskim w Warszawie. We wrześniu 1925 r. otrzymał propozycję pracy w kancelarii cywilnej prezydenta RP Stanisława Wojciechowskiego oraz mieszkanie w bocznym skrzydle Zamku – w Pałacu pod Błachą. Za zasługi na rzecz kultury polskiej został odznaczony w 1925 r. Krzyżem Oficerskim orderu Polonia Restituta. Dwa lata później otrzymał Krzyż Komandorski. Zmarł 23 listopada 1927 r. na atak serca podczas pobytu w Jarontach, majątku Znanięckich. Pochowany został zgodnie z życzeniem na cmentarzu parafialnym w Górze, niedaleko rodzinnego Łojewa.

Znaczenie

Przybyszewski to jeden z nielicznych polskich twórców, który zaistniał w dwu literaturach, a jego twórczość była przekładana na wiele języków. Był niewątpliwie pisarzem europejskim. O jego twórczości wydawano książki na różnych kontynentach³⁷. W przestrzeni niemieckojęzycznej opublikowano kilkadziesiąt artykułów i kilka monografii na temat jego pisarstwa. W Polsce przez długi czas brak było informacji o funkcjonowaniu Przybyszewskiego w innych literaturach, pokutowały klisze „rewizora z Petersburga”, miernego pisarza, demoralizatora i satanisty. Książka autorki niniejszego tekstu „*Der geniale*

37 O twórczości Przybyszewskiego powstawały książki i artykuły w różnych krajach i językach, np.: J. Weichsel, *Stanislaw Przybyszewski: His Life and Writings*, New York 1915; L. Cini, *Luminità nell'opera di Stanislao Przybyszewski*, Roma 1936; M. Herman, *Un sataniste polonais: Stanislas Przybyszewski (de 1868 à 1900)*, Paris 1939; I. Szwede, *The Works of Stanislaw Przybyszewski and their Reception in Russia at the Beginning of the XX Century*, Stanford 1970; H.A. Zolman, *Stanislaw Przybyszewski and his Lyrical Universe*, Diss., Los Angeles 1980. Recepcja światowa twórczości Przybyszewskiego czeka jeszcze na opracowanie.

Pole”? Niemcy o Stanisławie Przybyszewskim (1892–1992) z 1993 r. zburzyła mur między badaniami nad jego twórczością prowadzonymi przez polonistów i zagranicznych germanistów oraz wsparła, rozpoczęty dwie dekady wcześniej, proces powolnej rehabilitacji twórczości autora *Confiteora* w polskim literaturoznawstwie.

Stanisław Przybyszewski nie był pisarzem wybitnym, ale nie sposób przecenić jego zasługi dla literatury. Był niewątpliwie jednym z pierwszych twórców – zarówno na gruncie polskim, jak i niemieckim – który dokonał radykalnej destrukcji tradycyjnego tworzywa powieściowego i zastosował nowe techniki, dominujące później w prozie XX w. Jego poglądy były bez wątpienia prekursorskie i odkrywcze. To od niego zaczyna się nowy wzorzec powieści luźno skonstruowanej, opartej na nowoczesnej koncepcji narracji prowadzonej z perspektywy postaci, w której akcja, świat zewnętrzny i bohaterowie poddani zostali daleko idącej redukcji, o czym pisał już w 1973 r. Stanisław Eile³⁸. Stworzył nowe formy narracyjne, w gatunku powieściowym i poematach prozą.

Był prekursorem sztuki ekspresjonistycznej (koncepcja psychicznego naturalizmu, wizyjność), surrealistycznej (automatyczne pisanie) czy strumienia świadomości. Przed Freudem zwrócił uwagę na sublimację libido w twórczość artystyczną, a także na dialektyczne połączenie popędu erotycznego i agresji; dokonał rozbiórki fałszywego cogito, rozpoznał przeżycia wczesnego dzieciństwa jako matrycę ludzkiej psychiki, wyprzedził odkrycie, że sumienie powstało jako konsekwencja wyhamowania popędów pod presją interesów wspólnoty (czym Freud zajmie się w pracy *Kultura jako źródło cierpień*, 1930 r.), rozpoznał syndrom narcyza, który rodził się u progu nowoczesności, zwrócił uwagę na zjawisko melancholii i pokazał męską histerię. Można go uznać także za poprzednika myśli Carla Gustava Junga w ujmowaniu artysty jako medium nieświadomości, znaleźć podobieństwa jego koncepcji sztuki wykrzyku duszy i procesu twórczego do Jungowskiej teorii sztuki wizjonerskiej, ożywiającej archetypy, w projekcie Dwój Jedni można dostrzec zapowiedź koncepcji animy itp.

Twórczość Przybyszewskiego jest interesująca z wielu powodów. Pisarz w sposób oryginalny zareagował na szok cywilizacyjny, który spowodowała nowoczesność, oraz obnażył i opisał ukryte jego symptomy. Utwory autora *Dzieci nędzy* odsłaniają to, co tajemne, niezbadane – traumy, fobie i lęki epoki. Pokazują piekło instynktów i problematyczną cielesność, wzbudzającą zarazem fascynację, wstręt, nienawiść i wstyd. Oddają uczucia epoki: rozpacz, przerażenie, lęk, cierpienie, alienację, szaleństwo, chorobę (neurozę, melancholię, narcyzm, sadomasochizm, paranoję, schizofrenię itd.), ale także pragnienie miłości, tęsknotę za źródłem i harmonią. Polski autor jako jeden z pierwszych obnażył kryzys męskości, pokazując mężczyzn o rozbitej podmiotowości, wysadzonych z tradycyjnych ról i próbujących zagospodarować siebie w etosie artysty. Jego męscy bohaterowie są porażeni chorobą, cierpią na melancholię i megalomanię, narcystyczną nerwicę i lęk przed kobiecością, a histeria staje się ich językiem komunikacji.

³⁸ Zob. S. Eile, *Powieść „nagiej duszy”*, „Teksty” 1973, nr 1.

Edycja krytyczna

Przybyszewski próbował jeszcze za życia uporządkować swoje literackie *opus* i we współpracy z lwowskim, a potem także warszawskim oddziałem Instytutu Literackiego „Lektor” przygotowywał zbiorowe wydanie *Dzieł* w formie popularnej edycji. Dzieła Przybyszewskiego ukazywały się w latach 1923–1929 pod kierunkiem najpierw autora, a po jego śmierci (w 1927 r.) – edytora-wydawcy Stanisława Rogali-Lewickiego; edycję jednak przerwała śmierć tegoż i wygaszenie działalności wydawnictwa. Zdążono opublikować tylko powieści. Przez kilkadziesiąt lat utwory jednego z najważniejszych polskich pisarzy spoczywały w bibliotecznych magazynach (z wyjątkiem nielicznych pozycji), niedostępne dla zwykłego odbiorcy. Teraz sytuacja ta się zmienia. W Wydawnictwie Uniwersytetu Jagiellońskiego od 2022 r. ukazuje się edycja krytyczna *Dzieł literackich* Przybyszewskiego w jedenastu tomach, przygotowywana przez ogólnopolski zespół uczonych³⁹. Jest nadzieja, że pozwoli ona pokazać prawdziwe oblicze twórczości autora *Androgyne* jako pisarza oryginalnego, prekursorskiego wobec wielu zjawisk literackich, choć czasem także anachronicznego („młodopolskiego”) w swym stylu i języku, który często był niepoprawny i naruszał standardy wysokiej polszczyzny.

Być może ponownie wprowadzi w obieg czytelnicy tego mrocznego twórcę, zabłąkanego w labiryntach pełnych szaleństwa i demonów, ekstatycznych uniesień i skrajnego cierpienia, miłosnych epifanii i udręk, pochłoniętego przez otchłanie nieświadomego i przeżalonego przymusem życia, dręczonego poczuciem Braku i tęskniącego za Absolutem.

Bibliografia

- Apollinaire G., *Listy do Madeleine*, przeł. i wstęp J. Hartwig, Kraków 1976.
- Bab J., *Die neuromantische Bohème (Dehmel und Przybyszewski)* [w:] *idem, Die Berliner Bohème*, Berlin 1905, s. 51–60
- Briefwechsel zwischen George und Hofmannstahl*, hg. v. R. Boehninger, München–Düsseldorf 1953.
- Brzozowski S., *Współczesna powieść polska* [w:] *idem, Współczesna powieść i krytyka literacka*, oprac. i wstęp J.Z. Jakubowski, Warszawa 1971, s. 130–133.
- Dąbrowska M., *Piewca niedojrzałości duchowej* [w:] *eadem, Pisma rozproszone. Pierwsze wydanie książkowe*, oprac. E. Korzeniowska, t. 2, Kraków 1964, s. 473 [tekst publikowany w „Wiadomościach Literackich” w 1928 r.].
- Dehmel I., *Przybyszewski, wie ich ihn sah*, „Pologne Littéraire” 1934, Nr. 96, s. 2.
- Gombrowicz W., *Dziennik 1953–1956*, Paryż 1957.
- Grzybowski A., *Z sopockiej ulicy Lipowej (Charlottenstrasse). Nasz współmieszkaniec – Przybyszewski*, „Rocznik Sopocki” 2021, nr 32, s. 174–188.

³⁹ S. Przybyszewski, *Dzieła literackie*, t. 1–11, red. G. Matuszek-Stec, Kraków 2022–2024; projekt realizowany w latach 2018–2024 w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki.

- Fischer J.M., *Stanisław Przybyszewski: Androgyne (1906)* [w:] *idem, Fin de siècle. Kommentar zu einer Epoche*, München 1978, s. 220–232.
- Helsztyński S., *Przybyszewski. Opowieść biograficzna*, Warszawa 1973, wydanie drugie 1985.
- Irzykowski K., *Dwie rewolucje* [w:] *idem, Czyn i słowo*, Kraków 1980, s. 215–222.
- Kolińska K., *Stachu, jego kobiety i jego dzieci*, Kraków 1978.
- Kolokol, *Ein deutscher Sataniker*, „Freie Bühne für den Entwicklungskampf der Zeit” 1893, H. XII, s. 1363.
- Kunczewiczowa M., *Fantasia alla polacca*, Warszawa 1979.
- Kurkiewicz M., *Między odwieczną baśnią a prawdziwym życiem (dramaturgia Stanisława Przybyszewskiego z lat 1906–1910)* [w:] S. Przybyszewski, *Dramaty. Odwieczna baśń, Śluby, Gody życia*, t. 9, wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny M. Kurkiewicz, red. G. Matuszek-Stec, Kraków 2023, s. 9–77.
- Linkner T., *Publicystyka Stanisława Przybyszewskiego w Wolnym Mieście Gdańsku*, Gdańsk 2018.
- Matuszek G., „Der geniale Pole”? Niemcy o Stanisławie Przybyszewskim (1892–1992), wydanie drugie rozszerzone, Kraków 1996.
- Matuszek G., *Jak dekadent Przybyszewski przekształcił się w Gdańsku w urzędnika patriotę* [w:] *Widnokreśli literatury – wielogłosy krytyki. Prace ofiarowane Profesor Teresie Walas*, red. T. Kunz, A. Łebkowska, R. Nycz, M. Popiel, Kraków 2015, s. 281–294 (poszerzona polska wersja tekstu G. Matuszek, *Przybyszewski in Danzig und Zoppot*, przeł. U. Steltner [w:] *Grenzüberschreitungen. Deutsche, Polen und Juden zwischen den Kulturen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, hg. v. M. Brandt, München 2005, s. 154–172).
- Matuszek G., *Stanisław Przybyszewski – pisarz nowoczesny. Eseje i proza – próba monografii*, Kraków 2008.
- Matuszek G., *Stanisław Przybyszewski. Europejczyk, Polak – patriota, gimnazjalista z Wągrowca*, Wągrowiec 2016, wydanie drugie 2017.
- Matuszek-Stec G., *Wprowadzenie do krytycznej edycji Dzieł literackich Stanisława Przybyszewskiego* [w:] S. Przybyszewski, *Dzieła literackie*, t. 1: *Proza poetycka. Pentalogia*, red., wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny G. Matuszek-Stec, Kraków 2022, s. 11–17.
- Meier-Graefe J., *Stanislaus Przybyszewski*, „Frankfurter Zeitung” 1927, Nr. 876, s. 1.
- Przybyszewski S., *Dzieła literackie*, t. 1–11, red. G. Matuszek-Stec, Kraków 2022–2024.
- Przybyszewski S., *Listy*, zebrał, zyciorysem, wstępem i przypisami opatrzył S. Helsztyński, t. 3, Wrocław 1954.
- Przybyszewski S., *Poznań ostoją myśli polskiej*, Poznań 1917.
- Przybyszewski S., *Psychischer Naturalismus*, „Neue Deutsche Rundschau. Freie Bühne” 1894, s. 150–156.
- Przybyszewski S., *Studienausgabe. Werke, Aufzeichnungen und ausgewählte Briefe*, in acht Bänden und einem Kommentarband, hg. v. M.M. Schardt, Paderborn 1990–1999.
- Przybyszewski S., *Synagoga szatana i inne eseje*, wyboru dokonała, wstępem opatrzyła i przetłumaczyła z j. niemieckiego G. Matuszek, Kraków 1997.

- Ratuszna H., *O dramaturgii Stanisława Przybyszewskiego z lat 1912–1927* [w:] S. Przybyszewski, *Dramaty. Topiel, Miasto, Mściciel*, t. 10, wstęp, edycja, komentarze i dodatek krytyczny H. Ratuszna, red. G. Matuszek-Stec, Kraków 2024, s. 11–62, [w druku].
- Schlaf J., *In memoriam Stanisław Przybyszewski*, „Pologne Littéraire” 1928, Nr. 20, s. 4.
- Servaes F., *Von jungen Przybyszewski*, „Pologne Littéraire” 1936, Nr. 112, s. 1.
- Servaes F., *Zwei Apokaliptiker. Ein Stückchen Zeitpsychologie*, „Die Gegenwart” 1894, Nr. 15, s. 232.
- Starzyński J., *Dunikowski o Młodej Polsce. Rozmowy z Artystą*, nadbitka z kwartalnika „Sztuka i Krytyka” 1957, nr 3–4 (31–32), s. 288–303.
- Zdz. W., *Przybyszewski kolejarem w Gdańsku?* „Wieczór Wyrbrzeża” 1957, nr 119, s. 4.

Streszczenie

Artykuł jest esencjalnym ujęciem życia i twórczości Stanisława Przybyszewskiego, przygotowanym na podstawie dotychczasowych prac autorki, znawczyni twórczości pisarza i jego niemieckiej recepcji, redaktorki naukowej krytycznej edycji *Dzieł literackich* S. Przybyszewskiego, które od 2022 r. ukazują się w Wydawnictwie Uniwersytetu Jagiellońskiego. Tekst prezentuje najważniejsze kwestie związane z pisarstwem Przybyszewskiego, podane w porządku chronologicznym, z jego niemieckiego oraz polskiego okresu twórczości. Przedstawione tu zostały m.in. mniej znane fakty z biografii Przybyszewskiego (zwłaszcza jego aktywność społeczna i patriotyczna), odbiór jego twórczości przez niemieckich krytyków i badaczy, w sposób syntetyczny zaprezentowane zostały najważniejsze osiągnięcia pisarza, jego teorie na temat sztuki oraz koncepcje prekursorskie wobec późniejszych zjawisk artystycznych, a także znaczenie pisarza dla obu literatur (polskiej i niemieckiej). Tekst pełni rolę wprowadzenia do gdańskiej konferencji nt. „Przybyszewski i inni”, znalazły się w nim także informacje związane ze społeczną działalnością pisarza w Gdańsku.

Słowa kluczowe: Stanisław Przybyszewski, Gdańsk, twórczość Przybyszewskiego

About Stanisław Przybyszewski, European, patriotic and pioneering (cross-sectional sketch)

Abstract:

The article is an essential approach to the life and work of Stanisław Przybyszewski, prepared on the basis of the previous works of the author, an expert on the writer's work and his German reception, editor of the scientific critical edition of S. Przybyszewski's Literary Works, which has been published by the Jagiellonian University Publishing House since 2022. The text presents the most important issues related to Przybyszewski's writing, presented in chronological order, from his German and Polish periods of work. Presented here are, among others: lesser-known facts from Przybyszewski's biography (especially his social and patriotic activity), the reception of his work by German critics and researchers, the writer's most important achievements, his theories on art and precursor concepts towards later artistic phenomena, as well as the writer's importance, are presented in a synthetic way for both literatures (Polish and German). The text serves as an introduction to the Gdańsk conference on "Przybyszewski et al." It also contains information related to the writer's social activities in Gdańsk.

Keywords: Stanisław Przybyszewski, Gdańsk, Przybyszewski's work